

գրամատեարաց՝ Կ. Պոլսոյ գրամատեարաց եւ ոչ մէկուն մէջ Հայոց խումբ մի կայ մասնակցող։ Պետական Բանկը (Banque Impériale Ottomane)՝ ի բաց առնելով, որ եւրոպական Տիմարկութիւն է, միւս մասնաւոր գրամատեարէն (Բնչլէս Societé Générale Ottomane, Banque de Constantinople եւ այլն), եւ ոչ մին Հայոց գրամագրութիւնը չհիմնաւած է Բջ մի կարեւոր ընդարձակ գործողութեան ձեռնարկու եղած են երբեք Կ. Պոլսոյ Հայք, եւ ոչ մի նշանաւոր առեւտրական ընկերութիւն կազմած։ Իրարու անվստահութիւնն է պատճառ՝ թէ ընկերական, հաւաքական գործունէութեան ոգւոյ պակասութիւնը։ բայց սա ստոյգ է՝ թէ Կ. Պոլսոյ Հայ գրամատեարքն, որոնց երեսմտական (financiel) յոժը ոչ նուազ, այլ շատ աւելի է քան Տիփլիսի Հայոց գրամագրութիւնը, անկարող գոյնուած են համախումբ գործելով, քոբային հրապարակին վրայ իրենց գրամի ուժոյն հաւասար ազդեցութիւն ձեռք բերելու։ Նոյն իսկ մասնաւոր գրամատեար ալ Կ. Պոլսոյ Հայք համեմատաբար չունին այնչափ որչափ Տիփլիսեցիք։ Յաւաքէ է տեսնել անշուշտ, որ 200.000 հոգւոյ ահագին բազմութիւնը՝ տնտեսական տեսակետով չէ ստացած այն դիմել Կ. Պոլսոյ հրապարակին վրայ, ինչ որ իրօք կարելի էր, եթէ նոքա կազմէին կարեւոր ընկերութիւններ եւ սովորէին հաւաքական յոժով գործել։ Հարկաւոր է արդեօք կրկնել Հոս այն տարրական սկզբունքն՝ թէ ուր որ մասնաւոր անհատից յոժն անդօր է եւ տկար, հոն բազմութիւն անհատներու միացեալ յոժն է յաղմանաւոր։

Տիփլիսի մէջ, ինչպէս արդէն յիշած եմ, գրամական յոժը գրեթէ բացարձակապէս Հայոց ձեռքն է։ Այստեղի երեք գրամատեարն ալ Աւետարանի Բանկ, Ժողովուրդի Աւելի Ընկերութիւն եւ Բազմային Ինքնագործ Ընկերութիւն՝ հիմնուած են Հայոց գրամագրութիւնը, եւ նոցա վարչաւորութիւնը Հայոց ձեռքն է։ Այս երեք գրամատեարն զատ՝ կայ նաեւ «Կայսերական Պետական բանկի բաժինն», որ անշուշտ գլխաւոր տեղին կը գրաւէ, եւ «Ազնուականաց կալուածական բանկը», որ ազնուականներու կալուածներն գրաւ առնելով փոխ գրած կու տայ։ Բոլոր հետեւ Տիփլիսի մէջ

Հայ ազնուականները սակաւաթիւ են համեմատութեամբ։ Այս (որոնց թաւադներն ստուար խումբ մի կը կազմեն ընդ ամենը մէկ միլիոն վրացի ժողովրդեան մէջ) ուստի այս վերջին Բանկը՝ կարելի է «վրաց Բանկ» համարել, բայց սա՝ իր կանոնադրութեան համաձայն եւ ոչ մի առեւտրական եւ շահագործական ձեռնարկութեանց իրաւունք ունի մասնակցելու։

Տիփլիսի մէջ կան նաեւ երեք առանձնական Բանկային գրասենեակներ (comptoir de banque), որոնց երեքն ալ Հայոց են. Չիքոփոն, որ մասնաւորապէս Տիփլիսի ամենամեծ կալուածատէրն է, Խոփոփոն Եւթաթէ եւ Ընի. եւ Պրիփոփոն Էւթաթէ։ —

Տիփլիսի վաճառականութիւնն եւս մեծաւ մասամբ Հայոց ձեռքն է, որուն արդիւնքն է անշուշտ, որ գրամագրութիւն եւ անշարժ կալուածաց մի նշանաւոր մասը նոցա կը վերաբերի։ Ես չունիմ վիճակագրական տեղեկութիւն՝ թէ քանի՞ Հայ վաճառական ունի Կ. Պոլսոյ, բայց պաշտօնական տեղեկութեանց համեմատ՝ Տիփլիսի մէջ 49 վաճառականը կան աւազին եւ երկրորդ կարգի (1^ա և 2^ա րանգի) որոնց 30ը Հայ են, իսկ ձեացածներն եւրոպացի, ուստ, վրացի, հրեայ, եւ այլն։ 26մ հաշուէր մանր առեւտրականներն, որոնք երրորդ կարգի են։ Եթէ համեմատութեան ղեկից այս թիւը Կ. Պոլսոյ Հայ վաճառականաց գումարին հետ, ակնհերեւ է Տիփլիսեցոց առաւելութիւնն, որ կը համեմատի ուղիղ՝ 1 առ 4։ — Կ. Պոլսոյ 200.000 Հայ, իսկ Տիփլիս 45 — 50.000։

Այսչափս առ այժմ։

Բաթում։

Կ. ՏԻՖԻԼԻՍ

ՍՍՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՍՏՏՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ (Pseudo-Callisthenes)
ՎՐԱՌՈՅ ԱՅՔԱՆՈՒՄԻ ՌԱՍՏԻՆՆԱԳՐԱԿԱՆՔԻՆԵ

1.

Մոյոն-Կոյոյթիձնայ գիրքն ընդհանրապէս։

Հայոց հին մատենագրութիւնն՝ յանձնել միտք թարգմանութեան մատենագրութիւն է, որ սակաւ ժամանակի մէջ այնչափ գործ յառաջ բերած է, եւ այնչափ բազմաթիւ գրոց մէջերց Հայ լեզուաւ ամբարած, որ զարմանելի չէ թաղուած խորքերէն հնգահետեւ նոր գրոց լոյս ելլելը։ Սակայն այս թարգմանութեան ոգին իւր գործունէութեան շրջանը շատ սրտը դժեբրով սահմանած է. այն է՝

1 Այս առթիւ լեւ կարող լուս անցնել այն եզրական լեզուագրութիւնն որ անցաւ «Որոգիւնից մէջ Օսթանլիս Բանկայի» Բանկին, Պատմական այն է՝ որ «սասմանսկին» հեղինակը նշել անուր ժողովուրդն առաւ առաւելելն, ուր կ'ըսուէ ՕՏՏՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ (կը գրուի օսթանլիս եւ կը հնչուի գուցէ առաւել Բանկին — օսթանլիս, օսթանլիս) (Թուսթիսին անհատաւոր արեւմտեան Հայ զբոսգնորն եթէ անոց զար յոյնէիէն կարող իմանալ թէ «Արամալի» Բանկ իրենց Օսթանլիս Բանկն է։

եկեղեցական—աստուածաբանական եւ միշտ քրիստոնէական. որով դասական մատենագրութեան կամ ընդհանրապէս հելլենոս մատենագրութեան հետքն անգամ չենք գտներ մեր հնադրային թարգմանութեանց մէջ։ Այս ե պատճառն՝ որ քանի մը շատ գոյնզգոյն բացառութիւնք այնչափ զարմանալի կերեւան, ինչպէս ե այն մասնանի, որուն ուսումնասիրութեան կը ձեռնարկենք։

Ստոյն—Վալիսթենեայ գրող հայ լեզուաւ, եւ այն՝ հինգերորդ դարէն զանաւած թարգմանութիւնն աւելի զարմանալի կ'երեւայ նաեւ հետեւեալ պատճառաւ։ Հինգերորդ դարու կրօնեղբայրն թարգմանեց անհպելի մնացած չին հելլենոսական մատենագրութեան քանի մը նշխարք, բայց ասոնց թարգմանութիւնքն հազիւ քանի մը կտոր են. այս գրքից մէջ միշտ զարմանիք եւ որ նախանշաբար թիւնն արուեր ե այնպիսի բրբէլ մը՝ որ մակեդոնացի կամ աշխարհապալին անեկն աստուգեաց հաւաքումն կամ ճշգրիւ՝ ըստ քննից խորհրդաւորն է։ Կ'աճի մեր զարմանքն երբ անհանդէր նային իսկ բրջոց հաւանական թարգմանիչն՝ այլեւայլ անխաբարութեանց մէջ կը ցուցնեն՝ թէ հաւաքեց շուրջը ընծայել այս աստասկընց. եւ ասկայն գտեր ե արժանիք մ'այս գրող վրայ ոչ միայն թարգմանելու, այլ եւ յաճախ անկէ փոխառութիւն ընելու իւր այլեւայլ գրող մէջ։ մինչդեռ հնութեան մեծապարզ պատմական, ճարտարախօսական եւ բանաստեղծական գլուխք—գործոց զժբանաստեղծամբ անձանթ ծնացած եւ կամ կարելի չեն երեւցած հայ հին արտփայտայ։ Դուռը յարգ չէ վայելած այս մասեանն նաեւ յաջորդ դարերու մէջ, թէեւ շատ մը կերպարանափոխութիւն կրելով, ինչպէս պիտի տեսնենք։

Նոյն իսկ թարգմանութեանս այս նորանշան հնգամանքը պէտք էր գրգռել՝ որ նոյնը մանրամասն քննութեան ենթարկուի. վասն զի եթէ չէլան նաեւ ուրիշ պատճառք՝ բաւ ե միայն գիտնալ թէ ինչ սնով կը յեղու ի հայ գործոյս ճարտար թարգմանիչը՝ հելլենոս Եուստատանի զաղափարներով գրուած երկարհրութիւն մը. մանաւանդ որ այնպիսի ճարտար եւ կորովի գրչէ բղնած ե թարգմանութիւն, որուն լեզուն՝ թէպէտ օտարացած շատ օտեղ չեն լինեալքան թէամբ՝ գրեւ միշտ կը ցուցնեն հայ լեզուի կենդանութիւնն ու օգին, զոր զուր ե փնտռել յաջորդ դարոց մէջ։ Քննութեան դրոշմ կայ եւ այն պարագային՝ որ բրջոց թարգմանիչն՝ որչափ կ'երեւայ՝ ե նոյն ինքն Մովսէս Խորենացի։ Այս մեծապատեհ հանձնարոյն գրեթէ ե բոլոր դարութիւնքն եւ խմբագրութիւնքն բաական քննուեցան եւ քննադատուեցան յօտարաց եւ յաղագայութ. մինչ իւր թարգմանութեանց վրայ շատ գոյնզ գիտողութիւնք միայն եղած են։ Այս թարգմանութեանց մտադրութիւն նուրիշը պէտք էր գտնել երախտագիտութեան պարտք համարիլ այս Ե. Գորու մեծապատեհ գրչին։ Նաեւ հայ մատենագրութեան բաական լուսաւորութիւն կը մատուցեն ե այս խնդրք. վասն զի Ստոյն—Վալիսթենեայ գրքըք նոյն իսկ խորեանցուց Պատմութեան աղբիւրներն մին է, զոր ինքն իրեւն գրութեան կամ գեղեցիկ գրելու օրինակ առած ե եւ նմանած անոր ոճոյն։ Բայց ասկէ՝ գիտնալու արժանի ե թէ

Աղքեսանդրի վրայ գրուած առասպելք, որ բովանդակ աշխարհք գրուած են, որ հին եւ նոր աշխարհի գրեթէ ամեն սղագ ծանօթ են, եւ ունեցած են բացառութիւն գրութիւններ արձակ եւ չափական, որոնց հինք ե նոյն իսկ այս Ստոյն—Վալիսթենեայ Խորենացի, ինչ արձագանդ գտած են Հայոց մէջ։

Հայ բնագրին (18X8) քննութիւնն Եւրոպական գիտնոց համար ուրիշ կարեւոր կէտ մըն է։

Աղքեսանդրի վրայ անչափ են կուտուած վեպք եւ առասպելք, եւ շատ մեծ ե Աղքեսանդրի թայնագործութեանց փկական մատենագրութիւնը թէ արեւելեան եւ թէ արեւմտեան սղագայ քով՝ սկսեալ նոյն իսկ Աշխարհապալին օրերէն մինչեւ մերձագործութեանց մինչեւ. այնպէս որ այս վկայող գրեթէ ամեն կերպարանափոխութիւնը կրնաք քննել այս կամ այն աղբիւրներուն մէջ, Թէպէտ առանձնապէս մը գրեթէ անհնար ե այս բոլոր աղբիւրները, կերպարանափոխ գրութիւնքն, հաւանաւորութիւնքն են այլեւ, որ շատ անգամ շատ անմասնելի լեզուներով գրուած են ե ծիւղաւորած՝ ի մի հաւաքել ե մի մա մի քննել։ Նաեւ յոյն բնագիրն, որմէ բաական ձեռագիրք կան ցայտարագ հաւաք, այսպիսի ձեռնմխութեանց, կերպարանափոխութեանց եւ յաւելեանոց նշաւակ եղած է, այնպէս որ դժուարաւ կրնան գտնուիլ երկու օրինակք Կալիսթենեայ որ կէտ առ կէտ միարմանի դժբանաստեղծ հնագոյն են ընդի կերպարանքը ներկայացնող յուսական լոկ փ օրինակ կայ, եւ այն՝ զեւ ոչ բոլորովին գրեծ ի ձեռնմխութեանց եւ յաւելեանոց մէջ։ Ի՞նչպէս ամեն մէկ կէտին հնագոյն ձեւը գտնելու համար ուրիշ համակարգ աղբիւրներու գիտելու է, որոնք են՝ ինչպէս առհասարակ ընդունուած ե՝ լատիներէն հին թարգմանութիւնն Վաղերեայ եւ հայ եւ ասորի թարգմանութիւնք. թէեւ ասոնցմէ զեւ ե ոչ մի բոլորովին անխառն նախնական արժեանքներու աւանդութիւնը կը ներկայացնեն։ Ասկէ յայտնի ե արդէն հինգերորդ դարու մէջ թարգմանուած հայ բնագրին յարգը, որուն համար կը գրէ եւրոպական քննիչ մ'այսպէս։ « Ստոյն—Վալիսթենեայ բովանդակութիւնն եւ ձեւոյն նախնաբար ինչ ըլլալն այն ատեն միայն կրնաք մերձագործապէս գիտնալ, երբ քննադատութեն համեմատուին ե ի մի ձուլուին երեք (աւելի ճշգրիւ՝ չորս) համադառ աղբիւրները, որ են յուսական Ա բնագիրը, լատինական Վաղերեայ եւ հայ թարգմանութիւնը. (պէտք երբ յաւելու եւ ասորին.) բայց մանաւանդ թերի պիտի մնայ միշտ այս, քանի որ հայ թարգմանութիւնը ինչ եւ ամենաւած յօգնութիւն։ Բացմայի ե որ Նայմին կամ Փեգերմանի կամ այլ հայերէնագէտ մը հայ բնագիրը բաական թարգմանութեամբ մատուիլ ընէ արեւմտեան քննեաց, գործածելով Կ. Միւլլերի Կալիսթենեայ հրատարակութիւնն ե միշտ մտադրի ըլլալով յուսական Ա բնագիրը. կամ գտնալ այնպէս ընդարձակ ծայրաբար մ'ընէ նոյն թարգմանութիւնն, որ գտնեայ ի հարկին ամբողջական թարգմանութեան

1 J. Zacher, Pseudoecallisthenes, էջ 104։ Այս գրող վրայ տէր է տեսքը։
2 Ենթանալ կը գրէր 1867ին, եւ իրեն օգնական եւ զած են այս մասին նոյն գիտնականք։

պակասորդը լեցնեն: Ի հարկի շատ քաղաքի էր որ հայ գործոյ վրայ եղած կարեւոր քննական դիտողութիւնը ալ աւելցուէին, զոր միայն հայ լեզուի եւ մասենազգութեան հմուտ մէ կնկայ բնէն¹:

Այս թերին ըստ Ժողով լրացնել եւ իր շահքն, որով կը ձեռնարկէր ռուսամասիրութեան. առ պար թերազգի եղան վառաց ժամանադարասիրները ձեռագրերն, որոնք թէեւ ուղառլ² կրնան կարծիք ինչ ինչ ինչորոց վրայ լայն ակնութեւ: Բայց նաեւ այս պարագային կրտսիպէ զմեզ խոստովանելու թէ գործոյս մէջ կան շատ թերի մասեր. ասոնց լրացումն եր պատահեց անոնցմէ, որոնք հայ ձեռագրաց հատուտ հատարածոյի մերձ են կամ դիւրութիւն ունին օգտուելու: Գոհ ենք եթէ մերօրինակն անկցած ըլլան ինչորոց հետազոտութեան:

Հայ թարգմանութեան վրայ շատ սակաւ եւ համառօտ են ցայժմ եղած գրութիւնք, որոնցմէ ինծիծանակն են լոյս հետեւեալները: Առաջին գրութիւնն այն դրոյն ծանօթութիւնն է, զոր կայեր տուած է, եւ զոր ամբողջապէս կրկին հրատարակեց կարտու Միւլլերի³: Թեպէտ հայ մասնաւոր բայց կարծէ այդ ծանօթութիւնը քննել հոս ամբողջ, որ կը ցուցնէ թէ ինչ զաղպակաւ ունէր Վ. Փեթերսեն հայ թարգմտի վրայ: «Չեմ» ուզեր հոս լսել զայն՝ որ երբ փեթերսենը Ռոսիէի ռուսագիրներն իմացայ թէ այժմ իսկ ի վեներտիկ լայն տեսած է Մեծին Աղեքսանդրի վարդապետ հայերն թարգմանութիւնը, զոր ինքը (Ռուսիքէ) տեսած էր Վ. Փեթերսենի թով, որ հմուտն է եւ տեղեակ այն մասենազգութեան, նամակաւ դիմեցի առ Փեթերսենին, ինչորոցով որ եթէ իմ գործոյս նկատմամբ կայ բան հայ գրող մէջ, ինծի հաղորդել հաճի: Ինչ նմանին մարդասիրութեամբ պատասխանեց. Հայ կենսագրութիւնն, ինչպէս լաւ գուշակած էէք, Սառ-Վալթիմիլեմ է, բայց աւել հնադրն ձեռով կամ հնոյն աւել մերձաւոր, առանց այն բաղմամբիւ շատ անգամ հասկանալիս յետեւորդաց, թէպէտ նաեւ ասոր ինչպէս բոլոր միւս բնագրաց մէջ՝ շատ կան հրաշալի գեղեցիկ: Այս կենսագրութիւնն, ինչպէս հրատարակելէ բացայայտ կը ծանուցանեն Յաւալարանութեան մէջ, թարգմանութեան է արդէն Ե. Գարուն Յ. Գ. — եւ Միխիլ արեանք այս նիւթոյս մէջ պէտք են իբրեւ ատակ դատարար ցանց-ցուի (հիշողը լայն տեսած է ի վեներտիկ 1842), եւ նաեւ կենթագրեն թէ հաշակաւոր հայ պատմագիրը՝ Մ. Խորենացի է թարգմանիչը, որ ըստ իրենց կարծիքը թարգմանած ըլլալու է եւ Եստերայ քրոնիկոնը⁴: — Էջ 73 (ամբողջն է 198 էջ) կայ այսպիսի վերջաբան մը. Կատարեցան ծնունդը եւ գործը Աղեքսանդրի մոկիզոնացոյ գրեալ յիմաստնոյն Սելեուքոսի⁵ եւն: [Եստ է ուրեմն, կը յաւելու կայեր, որ գրող բաժանումն նոյն է ձեռագրին եւ Վաղերայ հետ] — Էջ 186 էջ փակի բուն կենսագրութիւնը. կը յաւելան «Երբեքեմ»⁶ (1)³

Աղեքսանդրի մահուան ի խաղաղար կեանքոն-ցայ (?) , որ եւ որք Ողոմպիկոս, Հուքսիանեայ, զորամարաց եւ զորաց, եւ յորդորակ Աղեքսանդրի առ իւր բարեկամն: Զատնոց լաւ եւս կնկայինք մեկնել իբրեւ Բանք ի մահ հաշակաւորին: Յայս վրայ կայեր ըստ թիւթոյն փեթերսենին:

Հայերենագէտ մը, որոյ անունն անծանօթ մնացած է, քիչ մ'եղբը հրատարակեց համառօտ հատուտ մը հայ թարգմանութեան վրայ ի հալլէ լայն տեսող Ընդանաւոր Մարտիագրութեան ինչին մէջ: Ասոր յաջորդեց աւելի երկար նշանաւոր հատուտ մը հայերենագէտ Վ. Փ. Կալմանէի՝ Գաւիթայի Գիտութեանց ձեռնարանին անգամաց հրատարակած Գիտութեան Երկրորդագրութեան տարեգրող մէջ: Այս հատուտն (ըստ Zacher, էջ 85) որչափ ձօն է նիւթովը, նոյնչափ անծանօթ մնացած: Այս երկու հատուտք ալ ինծի անմատչելի մնացին, բայց ասոնց բովանդակութիւնը ծանօթ է ինչեւլ Zacher գիտականին բերէն, որուն վերջաբանն է. «Սառ-Վալթիմիլեմն. Հերարդոսի-միլեմի ղեկավարութեան Կ. Փ. Կալմանէի՝ Գաւիթայի վրայ Աղեքսանդրի» որ ի հալլէ 1867ին լայն տեսած: Այս գրող մէջ առանձին գրելու մը նշանաւոր է հայ թարգմանութեան. (էջ 85—101.) Հեղինակը չէ հմուտ հայերէն. եւ որովհետեւ ցուով կը տեսներ որ Միխիլ արեանք հայ բնագրին կցած չէն եւրոպական լեզուաւ թարգմանութիւն մը, ստիպուած էր իւր գրող մէջ ամփոփել յիշեալ երկու հատուտքը բովանդակութիւնը. բայց նաեւ ունէր իւր առջեւ «ինչ ինչ շատ յարգի գրաւոր տեղեկութիւններ, զոր փոքի. փեթերսեն Միւլլերի Սառ-Վալթիմիլեմի հրատարակութեան տարիներ յաւալը տուած էր իրեն: Իւր գրող մէջ բուսական կտորներ համեմատելով բնագրին՝ այս հետեւութեան հասած է. «Հայ թարգմանութիւնը, որչափ համեմատութեան առնուած սակաւագին կտորներն կ'երեւայ, շատ հաւատարմութեամբ կը թարգմանէ յոյն նախատիպ բնագիր մը՝ որ ապահովութեամբ կայիթեմնեայ հնագոյն աղեքսանդրեան բնագրաւորին կը վերաբերի: Բնականապէս նաեւ հոս գործոյն նախական կերպարանքը չէ պահուած բոլորովին անեղծ, բայց չինն ու ընդէր շատ տեղ եւ կարեւոր տեղերն աւելի կատարեալ եւ լաւ պահուած են քան յուսական ձեռագիրը կամ նաեւ Յուլիանի Աղեքսանդր լատիներէն թարգմանութիւնը. եւ միւս կողմնէն կը հաստատէ յուրախութիւն մեր՝ Վաղերայ պահած նախական բնագրին այն մասը, որոնք բոլոր յոյն ձեռագրաց մէջ անհնի կորուսած են»:

Նոյն կարծիքն ունէր ուրիշ գերմանացի գիտական մը Ռեօհֆելդ, որ բարեբախտութեամբ հմուտ էր նաեւ հայ եւ ասորի լեզուաց, եւ կը խոստանար

¹ Hallische Allgemeine Literatur-Zeitung, 1845 Juni, Nr. 129, S. 1027—1029.

² Gelehrte Anzeigen, herausg. von Mitgliedern der k. bayr. Akademie der Wissenschaften. München, 1844, December, Nr. 250—252. Sp. 961—965; 969—974; 977—963.

³ Julius Zacher, Pseudocallisthenes, Forschungen zur Kritik und Geschichte der ältesten Aufzeichnung der Alexandersage. Halle, 1867, 193 pp. 80.

⁴ Zacher, S. 101.

¹ Geier, Script. Alexandr. p. 230; Հմմտ. C. Müllerի քիչ մ'եղբը ինչին գիրքը. (Երեւած. էջ 10, ծան. 1.)

² Այսոր ինչիքի չէ կրնալ ըլլալ այս երկրորդ կարծեաց իսկ ըլլալուն:

³ Գերմանացի գիտականը հայ բնագրին «բառաւորաբար» բառը Lobreden (թարգմանութեան է փեթերսենի, որով զարմանաց առիթ տուած է հեղինակին):

ընդարձակ գործք մը հրատարակել կալիֆոնիենայ ջննութեան: Բայց գծախառնարը չկրցաւ կատարել իւր այս խոստումը, եւ մնաց իրմէ լոկ փոքր գրութիւն մը, թէեւ այն եւս միշտ յարգելի է եւ հիմնական, որ հրատարակուեցաւ Հերթալիքի աղբուրի կրթարարին տարեկան տեղեկագրոց մէջ այսու առումով: «Ուսումնասիրութիւնէ անկախութեան հարցադրութեան վերջոյ Աֆրիկայի վերջին իւր յիտուն էջ գրութեան մէջ շատ մանր ջննութեանց ենթարկեց հեղինակը կալիֆոնիենայ բառական մաս մը. հայ եւ ասորի բառերն լատինատառ գրութեամբ կը գնէր առ ի զոյգ նոյն տառերն ի Հերթալիքում:

Մինչեւ 1886 ծանօթ չէ ինծի ուրիշ գրութիւն մը հայ թարգմանութեան վրայ: Նոյն տարին Ատուրիոս Պապարթիներ խորհրդացոյ արուած Պէրպոյնց Գրքին վրայ գրած հմտալից հասուածին մէջ շոշափեց լատին մէկ տարիներ, զորոնք խորհրդացի ի կալիֆոնիենայ առեալ մուծեց է իւր գրոց մէջ: Այս հասուածը լոյս տեսաւ Գերմանական Արեւելագիտաց Ընկերութեան Ուսումնաթիւթի մէջ: Երբեք հայերէն թարգմանութիւնը հրատարակեց Բաղդադէմ, բայց մի մասը միայն. մնացեալն (որուն մէջ էր այս խնդրոյ վերաբերեալ կտորը) թողուեցաւ ի բաց: Այս թարգմանութիւնն ընդհանրապէս մի ին էր եւ տեղ տեղ աղայլով: Նոյն տարին՝ բայց լատին մ'ամալ յաւաք միեւնոյն գերմաներէն թերթին մէջ ուրիշ կարեւոր հասուած մը գետեղեց Յ. Վիլհելմսթիլերը՝ «գրգռեալ արտաբնութեան» ինչպէս կը գրէ: Այս հասուածին մէջ հրապարակ հանեց խորհրդացոյ Պատմութեան (Գ, իզ, իւ) բանագրութիւնն ի հայ կալիֆոնիենայ, եւ ասոր կցեց համառօտիւ այլեւայլ գիտողութիւններ: Այս հասուածն առիթ կ'ունենար յետոյ տեսնելու:

Արեւելացեալ եւրոպական հռչակաւոր ասորագէտ եւ արաբագէտ գիտնական Գ. Նեյտլէքէ այս օրերս հրատարակեց Վիեննայի Գիտութեանց Հիմնարանին Յիշատակագրոց Փիլիսոփայական-Պատմական Բաժնին մէջ ընդարձակ գրութիւն մը «Ուսումնասիրութիւնէ անկախութեան վերջոյ Աֆրիկայի վերջին իւր յիտուն էջ գրութեան մէջ ի մասնաւորի տարեկան թարգմանութիւնը կ'առնու ի ջննութիւն, եւ անոր ազդեցութիւնն արաբական մասնագրութեան վրայ: Ըստ տեղ համեմատութեան կը բերէ եւ հայոց, բայց հայերեանագէտ չըլլալով՝ օգտուած է լոկ Zacher եւ Römheld գիտնականաց գործերէն. կը յաւելու «բայց իմ բարեկամ Փրոֆ. Հիւլշտէյն, շատ կտորներու վրայ տեղեկութիւն տուաւ»:

Յայտ վայր եւրոպացի գիտնաց գրութիւնը յիշեցիր: Հայ լեզուաւ առաջին անգամ գրեց այս խնդրոյ վրայ Է. Ռաֆայէլ Թորանց՝ ի Յաւաքարանի հրատարակութեան հայ բնագրին, որուն վերահարին է. «Պատմութիւն մեծի աշխարհական Նշխարագրի Մանրագրացոյն»։ Այս հրատարակութիւնը թէեւ համեմատութեան իւր նմաններուն աւելի լատագոյն է, բայց միշտ անբնական, մանաւանդ որ տարբերութիւնը ձեռագրաց (թուով իւր իւր) խմբովն իշխանական է, եւ ոչ իւրաքանչիւր ձեռագրին ուրոյն ուրոյն — Արեւելագէտ լատին մը տարի յաւաք փորձեց քննադատել: «Մովսէս խորհրդացի եւ թարգմանութիւնը իւր խորագրով ցուցնելով «Նշ իւր կարծիս, այլ իւր հաւատարմութիւնը կ'աղբիւրէ խորհրդացոյ թարգմանութիւնն, յետեւ այն կէտին՝ թէ խորհրդացի իւր գործք՝ չէ խղճած Պատմութեան մէջ գործածել շատ տեղ այս թարգմանութիւնը: Գնահատելն ի մէջ կը բերէ 26 այսպիսի համեմատութիւն, որոնց ամենը՝ իրմէ անկախ՝ դիտած են եւ այլք (այսպէս Պապարթիներ, եւն), ինչպէս պիտի տեսնենք, Նոյս հասուածն է հայ լեզուաւ մի միայն գրուած հիմնական ջննութիւնը. զոյնք ինչ է զոր կը գտնենք գրուած ի «Մասնաշարանի Հայկական թարգմանութեանց անպիստ»-ը, ուր շփոթութիւններ եւ վերաբերեալ անպիստ են: Բաղդադէմը հոս գտնէ աւելի ընդարձակ ծանօթութիւն գտնել հայ ձեռագրաց, բայց կը գտնենք լոկ այս գիտողութիւնը. «Ի մեր մասնագրարանի պահանջ գրչապագայ նկարագիրը որոնած է արդէն յիշգրտական եւ ի հմտաւ յաւաքարանի տպագրին»:

Հայ թարգմանութեան յոյն բնագիրը ծանօթ էր յեւրոպայ, բայց ամբողջական հրատարակութիւն մը կը պակտէ մինչեւ 1846, երբ առաջին անգամ գիտնիկ հրատարակութիւն մ'ըլեւ. Ալեքսանդր Միլէլը՝ Առիմոն պատմագրութեան եւ այլ հին մասնագրաց հաստատորոց հետ՝ «Ստու-կալիֆոնիենայ»-ը անուամբ, եւ որուն կցեց «Ուղեգրութիւն Նշխարագրի» (Itinerarium Alexandri) անունով գրութիւնը: Բազմահմտ հրատարակիչ երեք ձեռագրաց ճշգրիտ բաղդատութեամբ ի լոյս հանեց գործքը, գնելով նաեւ Յուդէայ Վաղերեայ լատիներէնը, եւ սկզբան ընդարձակ հմտալից յերածութիւն մը: Լայտնի գրաւոր յոյն օրինակը յետոյ ըստ ընդօրինակութեան Zacher լոյս հանեց Մեւզէլ: Տարեգիրք դասական բանագիրութեան՝ դար-

¹ Jahresbericht über das königliche Gymnasium zu Hersfeld 1873, von Dr. Georg Friedrich Eysell. — S. 3—52. Römheld, Beiträge zur Geschichte und Kritik der Alexandersage.

² Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, XI. Band, 1886, Heft III, S. 457—515. Adolf Baumgartner. Über das Buch "die Chrie" (մահաւանդ էջ 504—506):

³ Բաղդադէմ 1887, Գ. էջ 306—314; 1888, Ե. էջ 20—30. Գ. էջ 203—211, Գ. էջ 329—338:

⁴ J. Gildemeister, Pseudocallisthenes bei Moses von Khoren, թերթիկ ZDMG, 1886, Heft I, S. 88—91.

⁵ Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe, XXXVIII, Wien, 1890.—V. Beiträge zur Geschichte des Alexanders von Prof. Dr. Th. Nöldeke. 56 pp 40.

¹ Հմտ. քննադ. Բ. էջ 81:

² Պատմութիւն Նշխարագրի մանրագրացոյ. ի Վեներայ, 1842, 12 եւ 204 էջ 80: Հրատարակութիւնը լատինականով օրինակ ունի:

³ Եւրոպայ Բ. քննադ. Պրակ Բ. Ստեղծում, 1887, էջ 29—45:

⁴ Հ. Գորիսի Չարի. Մասնագրարան. Հայկական թարգմանութեանց Նշխարագրի, Վենետիկ, 1889, էջ 704—718: «Պագայ Նշխարագրի»:

⁵ Բայց հաստատորոց հրատարակող էին Հմտ. Jules Berger de Xivray, Notices et Extraits des Manuscrits. Paris, 1839, Tome XIII, Par. II, p. 162—306 եւն:

⁶ Carolus Müller, Arriani anabasis et indicia, reliqua Arriani, et Scripturae de rebus Alexandri Magni fragmenta. — Pseudocallisthenis historia fabulosa, Itinerarium Alexandri. Parisiis, 1846. 40. XXXII, 327, VI, 162 եւ բուն կալիֆոնիենայ մասը XXXII, 180 pp.

բերականին մէջ¹, Վաղերայ լատիներէնը հրատարակած էր նաեւ Եփրատաւորն Մայի (ի Միլան) 1811ին, եւ ապա կրկնապէս Գուրինեան ձեռագրին մասերը 1842ին²։ Յունացի Վաղերայ ժամանակէն դարձեւ տեղի ունիւն թագմանութիւն կամ լատ. եւս կերպարանակոխ խմբագրութիւն մ'ըսաւ Առաքելիչ Լեւոն (Archipresbyter Leo) Ժ դարուն մէջ, Բաղդաձիւն եւ նման այլ գործեր թէ՛ արեւմտեան թէ՛ արեւելեան ազգաց քով³։ Վերջապէս նաեւ ասորի բնագիրն ամբողջապէս ի լոյս հանեց անգղիական գիտնական մը հետեւեթ լատինական թարգմանութեամբ, ներածութեամբ, ծանօթութեամբ եւ կարեւոր յաւելումներով⁴։ Արեւելեան ազգաց քով Աղէքսանդրի վայ եղած վիպաց քննութիւն գրեցին նաեւ Շփիկէլ, Սէնթ-Քրուս, Շաշուս եւ այլք⁵, ինչպէս նաեւ Աղէքսանդրոս վարդապետը քննութեան զգուշաց ֆակէ, Լզդոն, Կրեստ, Քրոշէր, Ռոտէ, Պուրիան եւ այլք բազումք⁶, զորոնք յիշել մեր նպատակէն դուրս է։ Բայց ի հարկէ նաեւ քան մեր քննութիւնը սկսին, կարեւոր է ի լուստարեւութիւն խնդրաց համառօտութիւն տեսնել թէ ո՞վ է Տեղեկանի, երբ դրած եւ ինչ է այս գիրքն։

Ա. Թե՛ն ո՞վ է այս վէպին բուն հեղինակը, յայտնի է։ Ըստ սակաւ եւ յետագայն աղբիւրներ միայն՝ «Կալիսթենէն» անուամբ կը յիշեն, ինչպէս կը գտնենք B ձեռագրին մէջ այս վերնագիրը. «Καλισθένης ιστοριογράφος κτλ.», բայց B գրութեամբ է յամի 1469 Յ. Բ. մինչ ոչ A հնագոյն օրինակն, ոչ հայն եւ ոչ այլք գիտնէ նոյն անունը, Ըստ Միւլլերի (Կերած. II, 2) այս անուանը կը յիշուի նաեւ Տեղեկ (Tzetzes) պատմութեան մէջ երեք անգամ⁷, բայց ընդհակառակն ուրիշ տեղ մ'ալ Սեանտորեայ պատմութեան վկայ կը կոչէ Վալիսթենէն (Tzetzes, III, 100), որ չէ գտնուիր Աղէ-

քսանդրի վարդապետի մէջ, տեղ տեղ ալ առանց անուն յիշելու կը գործածէ նոյն պատմագիրը մեր այս գիրքը։ (Հմտ. Tzetzes, XI, 97. Կալիսթ. I, 13, ըստ Հայոցի ԻԸ.) Միով բանի՞ք, ամէն գիտնականը կը միաբանուի յայնմ՝ որ «Կալիսթենէն» Ողիւնթացոյ այն գործքը՝ որ կը յիշուի շատ տեղ⁸, չէ այս մատենան, բայց վասն դիւրութեան սովորաբար «Սեան-Կալիսթենէն» (Pseudo-Callisthenes) անուամբ կը կոչեն քննիչք։

Հայ բնագրին մէջ զարմանալի եղանակաւ կը գրուի. (էջ 73.) «Կատարեցան ծնունդք եւ գործք Աղէքսանդրի մակեդոնացոյ իբրեւ յիմադրելոյ յԱրիստոթելի»։ Բայց ի հարկէ չենք կրնար ընդունիլ որ նոյն գրէն ըլլայ այս առասպելաց գիրքը։ Միւլլեր կը յիշէ որ աս լատնաթեայ (ad Dionys. Per. 440) կը յիշուի «Αριστοτέλης εν πέμπτω Ιεροί Άλεξάνδρου. բայց այս վերագրի կաշուն է փոխառնակ «Αρριανός գրելու, որուն գրութիւնը կը յիշուի հոս։ Եւ արդեն լատնաթեայ կը յիշէ յաւելումով՝ «որպէս ասեմ» (ώς φασιν). եւ թէ անշուշտ Արիստոթելի անուամբ ծանօթ լատնապագիական պատմութիւնն էր պատճառ այս շփոթութեան։ Տեղ տեղ Եստիկայ կը արուի այս գրութիւնը, զոր կը մեկնեն քննիչք այնու՝ որ Կալիսթենէնայ այս գիրքը սովորաբար ձեռագրաց մէջ Եստիկայ առականերէն անմիջապէս ետքը կ'օրինակուի, որով առաջ նոյն անունը կը կցորդի նաեւ ասոր։ Պարզեայ անգիր-դացոյ կ'ընծայուի (Արիան, Արշաւ. Աղէքս. Ե, 26 եւն) պատմութիւն մ'Աղէքսանդրի, որմէ հտառակատորք կան։ «Սմէնէն ասեցի Պարզեայ անունը յարմար էր, կ'ըսէ Միւլլեր, ի՞նչէ գրութեան նկարագիրն ի նկատ առնուիչ՝ ասոր ձակաւոր դնելու. որ եւ արդեամբք եղած կ'երեւայ, թէ՛ եւ յայտնի բառերով չենք գտներ։ Վասն զի A ձեռագրին սկզբան նախընթաց թուովդ պատուանք է այսմ⁹. կ'երեւայ թէ Պաղղամայ արքայի պատկերը կար վրան, որուն համար գրուած է նախընթաց էջի վրայ քանի զի սող ստանաւոր (ստար ձեռքը) այսպէս։ Միտոս թատիլէն օ Սթոլեմաիտ, էճեւ, քէլ. Սնշուշտ անոր համար գրուած են ասոնք՝ վասն զի Պաղղադէն Տեղեկանը կը գրուէր Աղէքսանդրի՝ «ստանալովս եւ ի իւրեմ խորհրդի յօրհնած պատմութեանն»։ Ինչպէս որոշ չէ իրադուրի որոշոյ Տեղեկանը նոյնպէս գրութիւնն ալ անվթար չէ պահուած։

Նախ Միւլլեր (Կերած. ԺԺ եւն) եւ սպա ամէն այլ քննիչք կը գիտեն՝ որ Աղէստագրեւ քաղաքին հետ շատ մեծ կապ ունի վէպը. ուստի արեւմտադարեանք կը այն բնագիր Տեղեկանը, Ասոր գիտնաւոր կենան այն է՝ որ կը շանագրուի ցուցնեն թէ Աղէքսանդր է որդի վերջին թագաւորին Եփրատոսի Նեփոսանթայ. (Հայ. Ա-ԱԳ. Գ. Զ.) Աղէքսանդր կը զոչէ Սմնայ «հայրենի ստառած այն» (ՀԸ.) եփրդաական Սարապիս դիւր ՎԱղէքսանդր իւր պաշտպա-

¹ Meusel, Jahrb. für class. Philologie, Supplementband, V, 701 ff.

² Angelo Mai, Julii Valerii res gestae Alexandri Mediolani, 1817. — Classiorum Auctorum e Vaticanis codicibus editorum Tomus VII. Romae, 1835, pp. 1-246. Եւ իւր հրատարակած Spicilegium Romanum, Tom. VIII, Romae, 1842, pp. 513-522.

³ Հմտ. բայ ի Zachert, Römhild, Norderke ի այլոց գրութիւններէն հետեւեթ. Paul Mayer, Alexandre le Grand dans la Littérature française du Moyen âge. Paris, 1886, Tom. II.

⁴ Ernest A. Wallis Budge, The history of Alexander the great, being the syriac version of Pseudo-Callisthenes. Edited from five manuscripts, with an english translation and notes. Cambridge, 1889.

⁵ Spiegel, Die Alexandersage bei den Orientalen, Leipzig, 1851. — Sainte-Croix, Examen critique des anciens Historiens d'Alexandre le Grand. Paris, 1804. — Dimetrius P. de Gobdellas, Histoire d'Alexandre le Grand etc. — M. E. Stern, Zur Alexander-Sage, Wien, 1861, եւն եւն։

⁶ Guillaume Favre, Recherches sur les histoires fabuleuses d'Alexandre le Grand, 1829-1830, եւ նուաւ յայտնի ի Genève, 1856. — Letronne, ի թերթիքին Journal des Savants, 1818. — Th. Grasse, Lehrbuch einer allgemeinen Literaturgeschichte, Leipzig 1842, II Band, III Abtheilung. — Florian Froehner, Histoire romaine d'Alexandre etc. Gand, 1847. — IV Livraison, p. 393-396. — Erwin Rohde, Der griechische Roman etc. — Bouriant, ի թերթիքին Journal Asiatique, 1887, I, եւն եւն։

⁷ Tzetzes Hist. I, 323; III, 550, III, 885. Հմտ. Müller, XXVI.

⁸ Callisthenes Olynthius ծնած կ'էհմարուի կրթ 368-365 Վ. Բ. արաբորն Արիստոթելի եւ աղանալի արմէ կը յիշուի այդպէս գրութիւնը. չեմիւնակն. Աղէստագրի Լուս եւն. Աստիցի հտառակատորք հասած էն մեր ձեռքը։ Սկսնիւթեկեայ հտառակատորք եւ իւր վրայ ծանօթ տեղեկութիւնք տես ի Müller, Fragmenta, pp. 1-32.

⁹ Հմտ. Müller, Fragmenta, pp. 86-93.

¹⁰ Müller, Կերածութիւն. ի։

զերիս: Յզն օրինակաց մէջն (ստոյգ ծանօթ աւելի քան 12) լոյս Ա իր ներկայացունէ այս խումբը: Ա է փարիզի գրատան թիւ 1711, ԺԱ դարէն, մազադարձեալ. որ դժբախտութեամբ շատ աղաւաղութեան է, եւ ապա գրչի արդիւնք, որով նոր ձեւադրի մը պէտքն զգալի է: Անգղա-սարգեան նկարագրին շատ քիչ կը կրեն այլ ձեւադրեր, որոնց մէջ ներկայացունէ աւանդութիւնը մեծաւ մասամբ զեղջուած է, շատ մը գէպք՝ որ յայն ընթերցողաց անախորժ էին՝ փոփոխուած, միով բանին՝ յաւանգսցուելու են. այսպէս կը քաննենք ի B. եւ ասոր նման են շատ օրինակք: Այս տեսակը հիմն է գրոցս գրեթէ բոլոր արեւմտեան խմբագրութեանց: B է փարիզի գրատան թիւ 1685, թղթեայ, 1469ին գրուած: Այն օրինակաց, որոնք շատ աւելի կերպարանափոխ եղած են, ներկայացունենք է C (թիւ 113 Supplément ի փարիզ, թղթեայ, 1561ին գրուած): Այս երեք տեսակ ձեւագրիներն հիմն առած է Միւլլէր իւր հրատարակութեան:

Երկն ձեւագրաց պէսպիսութիւնն յետոյ առիթով կ'ունենանք անսնելու, երբ դադարէ հայ թարգմանութեան համեմատութեամբ: Բայց նաեւ այս մասին սկսիլն պէտք ենք քննել հայ բնագրին նախնական ձեւն, թարգմանութեան ժամանակն եւ անձն, հայ օրինակին կերպարանափոխութիւնն ի ձեւն վերառուեցոյ եւ այլոց: Նաեւ հայ թարգմանութեան անձ ու կերպն, լեզուն եւ այլ հանգամանքն, որոնց վրայ կարգաւ կը խօսենք:

Դիւրութեան համար մեր գրութեան մէջ կը գործածենք այս համառոտութիւնները: A, B, C = փարիզի թիւ 1711, 1685 եւ 113 Suppl. ձեւագրեր՝ ըստ հրատարակութեան Միւլլէրի: Այս ձեւագրաց ներկայացուցած բնագրին տեսակն՝ ուր ծշումներն պէտք է՝ α β γ կը նշանակենք:

Ա. Բ. Գ. = Ձեւագրերը հայ բնագրին մեր Մատենադարանին թիւ 90 Գ. 68 եւ 57 Ա: Առաջինն է գրեալ ի Կ. Պոլսի, թղթեայ, նստգրի եւ լին նկարներով. եւ գրուած յամբ Ռաճոյ (≈ 1694): Այս առաջին օրինակէն զատ՝ որ վերառուեցոյ խմբագրուած օրինակին խմբէն է, միւս երկուքն համառոտ ձեւով են. ասոնցմէ երկրորդն բուն համառոտութիւն է հայ բնագրին, մինչ երրորդն արդէն աղաւաղման ծագն հասած է: Ասոնց վրայ մանրամասն կը խօսենք ի կարգին:

L = Ձեւագիր Լյութենի, (որչափ ծանօթ է Zacherl, Nöldeke եւ Müllerի գործքերէն):

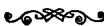
Հ = Հայ բնագիր, ապ. Վենետ. 1842:

V = Լատիներէն թարգմանութիւն Վաղեբեայ (ըստ հրատարակութեան Միւլլէրի):

Աս. = Ասորական բնագիր. (որչափ ծանօթ է Նեոլուբէրի գրուածքէն): Ուրիշ երրորդն համառոտութիւնը ինքին կը հասկոյնին. որոնց վրայ ըստ տեղւոյն:

(Հարաւորեմէն)

Հ. Թ. Յ.

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՀՈՍՏՈՐԵՆ ԶԵՐՈՒԿԻՐԷ

ՎԻՅՆՆՈՒԹԻ ԿԸՍՈՒՐՈՎՈՒՆ ԳՐՈՏՈՆ

Մ Ո Ւ Տ

Լ. Դատտ է թուով Վիեննայի կայսերական գրատան հայ ձեւագրաց հաւաքածոյը, թէեւ բաւական հին է այս հաւաքածոյից սկզբնաւորութիւնը. այնպէս որ չի կրնար այս կողմանէ համեմատուիլ ոչ փարիզի եւ ոչ Պեդինի, այլ հազիւ Միւլլէրի հետ: Թուական աղբատութեան արժիւնք է նաեւ բովանդակութեան աղբատութիւնը. վասն զի այս սակաւաթիւ ձեւագրաց մեծ մասն աննշանակ է գիտութեան եւ մատենագրութեան առջին: Եւ սակայն կ'արժէ գիտնալ թէ քանի եւ ինչ գործեր եւ հայ մասունց ձգուին շեղած ինկած են այստեղ:

Հաւաքածոյից մէջ կան 28 թուով ձեւագրեր, որոնց հետեւինք ժը—ծր գար կ'ելլէ միայն: Ամենէն հնագոյն գրութեան տարին կը գտնենք այս ձեւագրաց՝ 1354 Յ. Բ. (թիւ 1.) ամենէն նորագոյնը՝ 1795 Յ. Բ. (թիւ 4.): Մնացեալը մեծ մասը ժի գարուն է, 3 հատ ապահովութեամբ ժը գարէն, որոնց հետ կրնանք գտնել նաեւ չորրորդ մը. (թիւ 11.) Չորս հատ կը գտնենք ժը, եւ երկու հատ հնագոյն ժր գարէն: Բայց աստի՛ չորս ձեւագրաց թուականն անծանօթ է, ուստի կենթադրութեամբ միայն կրնանք որոշել անոնց հետեւութիւնը. չորս հատին ալ մերձաւորապէս գիտենք, այսինքն՝ ծանօթ է մեզի թէ որ տարին վերջը չեն կրնար գրուած ըլլալ: Եթէ հաւաքենք ասոնց հետեւեան վրայ ունեցած ծանօթութիւններն, կ'ելլէ հետեւեալ տախտակը.

Դրոշ	Տրի	Թիւ	Զեմբեր
ԺԳ	1354		1.
ԺԶ	1364		10.
ԺԶ	1565		25.
՝	1567		15.
՝	1580		13.
՝ (մերձաւորագէտ)	1608էն	յառաջ	11.
ԺԵ	1613		16.
՝	1617		17.
՝	1631		5.
՝	1635		9.
՝ (մերձաւորագէտ)	1638էն	յառաջ	8.
՝	1638		7.
՝	1645		14.
՝	1653		19.
՝	1664		27.
՝	1675		26.
՝ (մերձաւորագէտ)	1684էն	յառաջ	6.
՝	1685		20.
՝	1688		21.